

ВПЛИВ ГРОШОВОЇ РЕФОРМИ С.Ю. ВІТТЕ (1895–1898 рр.) НА ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НАСЕЛЕННЯ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ

У статті аналізується фінансовий стан Російської імперії в другій половині XIX ст. Досліджується процес підготовки грошової реформи С.Ю. Вітте 1895–1897 рр. Розглядаються її наслідки з точки зору покращення життєвого рівня населення українських губерній, Росії.

В статье анализируется финансовое положение Российской империи во второй половине XIX в. Исследуется процесс подготовки денежной реформы С.Ю. Витте 1895–1897 гг. Рассматриваются последствия с точки зрения улучшения жизненного уровня населения украинских губерний России.

In article is analyzed the financial position of the Russian empire in second half XIX century. analyzed process of preparation of currency reform of S.U.Vitte Is investigated 1895 -1897 consequences of this reform from the point of view of improvement of a standard of life of the population of the Russian provinces of Ukraine are considered.

У сучасних умовах становлення Української держави із соціально-орієнтованою ринковою економікою неабиякої актуальності набувають проблеми грошового обігу. Постійне зростання цін та розкручування витків інфляції протягом останнього часу різними українськими урядами, котрі змінювалися при владі з калейдоскопічною швидкістю, надзвичайно болісно відбилося на добробуті громадян держави. Непродумані реформи в сфері грошового обігу і бездарна політика у галузі державних фінансів спричинили значне зниження життєвого рівня широких верств населення. Динаміка грошового ринку в Україні протягом останніх десятиліть свідчить про неможливість створення її жителями відповідних заощаджень, які надзвичайно швидко знецінюються. Річ у тому, що напрямки грошово-кредитної політики в державі спрямованні виключно на користь збагачення окремих фінансових груп, котрі лобіюючи свої меркантильні інтереси через усі гілки влади доводять до зубожіння переважну більшість населення України. Такий стан речей нагадує епоху первісного нагромадження капіталу з усіма впливаючими відповідними наслідками. В Україні через ці процеси склалася катастрофічна ситуація у демографічній сфері. Невпинно скорочується кількість працездатного населення, смертність постійно перевищує народжуваність, зростає вплив молоді робочої сили за кордон. Через низьку купівельну спроможність національної грошової одиниці та невпевненість у майбутньому практично неможливим стало не лише роз-

ширене відтворення робочої сили, а й навіть просте. Якщо у високорозвинених державах вивченню історії грошового обігу завжди приділялася серйозна увага, а окремі науковці на основі своїх досліджень навіть створювали свої власні теорії фінансів, котрі були відмічені всесвітньовідомою Нобелівською премією¹, то в Україні ця сфера і нині залишається поза увагою переважної більшості вітчизняних дослідників. Виняток становить лише ґрунтовна праця відомого вченого М.Ф. Котляра². Однак вона присвячена добі середньовіччя, в той час як історія грошового обігу в підросійській Україні за часів XIX — на початку XX ст. у вітчизняній історичній науці практично залишається недослідженою.

Зважаючи на вищесказане, метою даної історичної студії є необхідність вивчення впливу грошової реформи С.Ю. Вітте в Російській імперії протягом 1895–1897 рр. на життєзабезпечення широких верств населення українських губерній, що перебували у складі останньої.

Оцінюючи історіографію проблеми, слід звернути увагу на той факт, що на перший погляд вона видається досить значною та достатньою. Однак уважне вивчення наукових праць дослідників зазначеної теми наштовхує на думку, що в кожний період розвитку вітчизняної історії вони приходили до різних висновків з її вивчення. Так, у працях дореволюційних учених А. Гур'єва, Є. Кауфмана, М. Кашкарова й ін.³ загострювалася увага на важливих досягненнях фінансової реформи С.Ю. Вітте для подальшого розвитку народного господарства Російської імперії. Ці автори відзначали, що впровадження золотого монометалізму сприяло покращанню інвестиційного клімату, зростанню притоку іноземних капіталів і практично нівелювало інфляційні процеси в країні. Перевагами дореволюційних досліджень грошової реформи 1895–1897 рр. було їх насичення статистичним матеріалом, детальний опис ухвалення урядових ініціатив, прийняття та запровадження відповідних законів і нормативних актів й ін. Разом із тим ці праці нерідко мали фрагментарний характер та містили слабкі теоретичні узагальнення. Цінним джерелом для вивчення вищеназваної проблеми є опубліковані спогади С.Ю. Вітте⁴. Саме з їх сторінок можна дізнатися про всі перипетії, котрі відбувалися під час впровадження золотого стандарту в імперії Романових і про запеклу боротьбу різних політичних сил навколо фінансової реформи.

Радянська історична наука здійснила істотний внесок у розробку даної теми за рахунок здійснення узагальнень фактологічного матеріалу, напрацьованого науковцями попередньої епохи⁵. Разом із тим висвітлення історичних фактів дослідниками в той період здійснювалось, як правило, з точки зору пануючої у ті часи ідеології, а трактували вони грошову реформу С.Ю. Вітте лише як реакційну, обґрунтовуючи неминучість загибелі «загниваючого» капіталізму й неминучість соціалістичної революції. Загалом у характеристиці тодішнього історіописання із зазначеної проблеми можна погодитися з думкою відомих сучасних учених О.П. Реєнта та О.В. Сердюка про те, що «представники радянської історіографії, затиснуті в жорсткому прокрустовому ложі «класового підходу» до аналізу дійсності, однобічно висвітлювали досліджувану тематику»⁶. Винятком із загального потоку такого роду історичних праць тієї доби може

бути лише монографія українського дослідника В.С. Власенка, у котрій хоч і зберігся відповідний класовий підхід, проте здійснено ґрунтовний аналіз передумов та наслідків фінансової реформи 1895–1897 рр.⁷

Оцінка останньої сучасними українськими істориками є досить неоднозначною. Так, приміром, фундаментальна колективна академічна праця «Економічна історія України» чомусь взагалі не згадує про неї⁸. Окремі сучасні українські науковці, продовжуючи стару більшовицьку традицію, досить критично відзиваються про грошову реформу 1895–1897 рр. акцентуючи увагу переважно на її недоліках реформованої грошової системи⁹. Більш виважено й об'єктивно до аналізу названої теми підходять російські дослідники. Так, наприклад, Л. Абалкін намагався аналізувати хід і наслідки реформи у контексті суспільно-політичного розвитку країни та в умовах її стрімкого економічного зростання¹⁰.

Узагальнюючи дані з історіографії проблеми впливу грошової реформи С.Ю. Вітте (1895–1897 рр.) на життєвий рівень населення підросійської України, необхідно відзначити, що більшість дослідників розглядали останню кризь призму політичної боротьби й з точки зору економічного зростання імперії Романових. Однак жоден із них не намагався простежити її вплив, приміром, на добробут чи купівельну спроможність широких верств населення.

Загалом грошовий обіг у царській Росії до реформи 1895–1898 рр. був досить не впорядкований. Він терпів збитки спочатку від систематичного псування монет, котре здійснювали царі для потреб державної казни, а згодом від надмірних випусків паперових грошей. Вони в Росії були вперше введені в кінці 60-х рр. XVIII ст. на основі маніфесту Катерини II від 29 грудня 1768 р. і названі асигнаціями. Цим актом було покладено початок довгому періоду інфляційного паперово-грошового обігу, який тривав 118 років — до введення золотої валюти в 1897 р. (виключаючи десятирічний період обертання розмінних на дзвінку монету кредитних білетів, випущених у 1843 р.)¹¹.

Інфляційні процеси, котрі розвивалися в фінансовій системі Російської імперії, нерідко набували стрімкого характеру та прямо залежали як від обсягів емісій паперових грошей Державним банком, так і від стану зовнішньоторговельного й платіжного балансів країни. Крім того, вартість цих грошей як у Росії, так і в інших державах світу безпосередньо залежала від обсягів світового виробництва дорогоцінних металів. Саме тому, за допомогою даних Є. Кауфмана, доцільно простежити обсяги останнього та вартість золота й срібла у світі за останні століття.

Як засвідчують дані таблиці 1, за 353 роки від відкриття Америки до 1846 р. Європа отримала нового золота приблизно 268 100 пудів на 5670 млн руб. і 8 908 500 пудів срібла на 8107 млн руб. Таке надходження дорогоцінних металів не могло не відбитися на фінансах європейських країн. Разом із тим одна лише Англія могла у 1816 р. влаштувати свою грошову систему на основі золотого монометалізму й тільки Франція та Голландія включили золото в свою систему біметалізму. Інші держави будували відповідні системи на ґрунті срібного монометалізму, ставлячись до золота, як до предмета, без котрого неможливо обійтися у країні, яка бажає мати розвинуті торгівлю і промисловість¹².

Таблиця 1

Динаміка світового виробництва і вартості золота та срібла¹³

Періоди	Число років	Виробництво				Вартість	
		Золота		Срібла		Золота в руб. у 1/15 імперіала, по 21 160 руб. за пуд	Срібла в руб. по 4 золот. 21 долі (910 руб. за пуд)
		Щорічне	За весь період	Щорічне	За весь період		
		Пудів					
1493–1545	53	395	20 294	4370	231 530	443 000 000	210 680 000
1546–1645	100	485	48 369	22 715	2 271 261	1 023 000 000	2 066 850 000
1646–1745	100	790	78 942	22 880	2 287 734	1 670 000 000	2 081 840 000
1746–1845	100	1200	119 863	41 200	4 117 987	2 536 000 000	3 747 870 000
1846–1908	63	14 600	919 649	163 000	10 452 460	19 460 000 000	9 512 200 000
1546–1746	200	640	127 311	22 800	4 558 995	2 693 000 000	4 148 690 000
1546–1846	300	825	247 174	28 925	8 676 982	5 229 060 000	7 896 560 000
1493–1846	353	760	268 098	25 235	8 908 502	5 672 000 000	8 107 240 000
1493–1908	416	2855	1 187 747	46 540	19 360 962	25 132 000 000	17 619 340 000
Зокрема							
1846–1850	5	412	20 561	47 640	238 215	435 000 000	216 975 000
1851–1870	20	11 923	238 461	64 579	1 291 585	5 045 800 000	1 175 340 000
1871–1890	20	10 243	204 859	162 015	3 240 309	4 334 800 000	2 948 680 000
1891–1908	18	25 320	455 768	315 690	5 682 352	9 644 000 000	5 171 270 000

В світовому видобутку дорогоцінних металів відкриття золотих родовищ у кінці 1840-х рр. у Каліфорнії й дещо пізніше в Австралії здійснило раптовий переворот, котрий згодом був підкріплений відкриттям нового африканського золота. За 63 роки — з 1846 р. до 1908 р. — було видобуто золота в 3,5 раза більше, ніж у попередні 353 роки — 919 649 пудів на 19 460 млн руб. Срібла за той же період видобуто такий обсяг, який перевищував той, що був досягнутий за той же період, — 10 452 000 пудів на 9,5 млрд. руб. Наслідком цього величезного зростання видобутку дорогоцінних металів стали здешевлення срібла настільки, що воно втратило свою роль у грошових системах; зростання доступності золота до такої міри, що воно відповідно змогло зайняти місце першого, котре відійшло на задній план. На думку Є. Кауфмана, в 1850-х рр. стало ясно, що Каліфорнія й Австралія докорінним чином змінили умови постачання Європи золотом, яке сильно знизилось у ціні, що спричинилося його знецінення¹⁴.

Про обсяги видобутку останнього, стан його запасу і платіжний баланс Росії в кінці XIX ст. свідчить наступна таблиця.

Показники таблиці засвідчують, що щорічний видобуток золота в Росії поступово, але невпинно зростав. Разом з тим, платіжний баланс залишався пасивним, що не сприяло ефективному економічному зростанню країни.

Таблиця 2

**Обсяги видобутку золота, стан платіжного балансу та зміни золотого запасу
Державного банку й казначейства Російської імперії¹⁵**

Роки	Зміни золотого запасу (збільшення плюс, зменшення мінус)	Видобуток золота за вирахуванням промислового споживання в обсязі 5 млн руб. на рік	Сальдо платіжного балансу (гр. 2 — гр. 3) актив плюс, пасив мінус)
У мільйонах старих золотих рублів			
1881	– 55,5	26,7	– 82,2
1882	– 18,9	26,1	– 45,0
1883	+ 7,6	25,0	– 17,4
1884	+ 48,9	25,7	+23,2
1885	+ 37,9	23,4	+ 14,5
1886	– 29,6	23,8	– 53,4
1887	– 7,7	25,0	– 32,7
1888	+ 23,3	25,3	– 2,0
1889	+75,3	27,1	+48,2
1890	+ 111,4	28,9	+82,5
1891	+11,4	28,7	– 17,3
1892	+86,4	32,0	+ 54,4
1893	+ 17,0	33,6	– 16,6
1894	+ 47,1	32,0	+ 15,1
1895	+13,3	30,4	– 17,1
1896	+155,0	27,0	+128,0

У цілому про рух золотого запасу держави в кінці XIX ст. свідчать наступні дані.

Таблиця 3

**Рух золотого запасу Державного банку і казначейства Російської імперії,
включаючи його за кордоном (у млн старих рублів)¹⁶**

Роки на 1 січня	Золотий запас	Роки на 1 січня	Золотий запас
1881	291,1	1890	372,4
1882	235,6	1891	483,8
1883	216,7	1892	495,2
1884	224,3	1893	581,6
1885	273,2	1894	598,6
1886	311,1	1895	645,7
1887	281,5	1896	659,0
1888	273,8	1897	314,0
1889	297,1		

Як засвідчують дані таблиці, обсяг золотого запасу Росії з 1881 р. на початок реформи більше ніж подвоївся. Саме його акумулювання дало можливість провести грошову реформу 1895–1897 рр. без ускладнень. Разом з тим, необхідно пам'ятати, що і весь золотий запас та його приріст в імперії Романових був тісно пов'язаний із зовнішнім боргом, причому значна частина отриманого у позику золота була витрачена на поточні платежі за кордоном.

Надзвичайно негативно впливали на життєвий рівень широких верств населення інфляційні процеси, котрі особливо посилювалися під час війн в яких брала участь Російська імперія у другій половині XIX ст. Так, Східна війна коштувала її народам лише за прямими витратами близько 800 млн руб. Зокрема на 1 січня 1858 р. кількість одних кредитних білетів в обігу зросла до 735 297 000 руб. з 311,4 млн руб. у 1853 р., тобто на 160 млн руб. більше ніж до війни, оберталося кредитних білетів і дзвінкої монети¹⁷. Емісійний податок став головним джерелом покриття військових витрат. Це зумовило зростання цін та появу лажу під час розміну паперових грошей на дзвінку монету. Однак уряд не вжив кардинальних заходів для приборкання інфляції. Саме тому в травні 1859 р. вартість кредитного рубля вперше сильно знизилася, втративши 20% своєї номінальної ціни. Такі тенденції призвели до того, що дзвінка монета стала пливти за кордон, особливо срібна¹⁸. Уряд всіляко, але безуспішно боровся з цим явищем. Так, у період з 1850 по 1862 рр. срібла, а в 1854–1857 рр. заборонявся також вивіз золота. Разом із тим, не зважаючи на заборони, один із головних московських банківських домів купував в той період протягом шести років в Україні щорічно до 400000 руб. золота й срібла, а всього за шість років відповідно до 2,5 млн руб.¹⁹

Як же ж відбулись інфляційні процеси на добробуті населення? За переконанням В. Власенка, для класу дворян-землевласників інфляція виявилася свого роду кисневою подушкою. Інфляційне зростання дозволило дворянам значно збільшити виручку від реалізації продукції своїх маєтків, причому внаслідок нерівномірного зростання цін (особливо сильно накручувалися ціни на предмети продовольства) це збільшення далеко не було номінальним. Додаткова виручка примножувала ресурси дворян, котрі могли бути спрямовані ними на сплату своєї величезної заборгованості, а тому що платежі по боргах здійснювались знеціненими грошима, частина боргу відшкодовувалась лише номінально — реально інфляція анулювала її. Таким чином, на основі інфляції дворяни обирали споживача, тобто широкі верстви трудового населення і кредиторів. Через інфляцію вони отримували додатковий доход також під час вивчення хліба та іншої продукції на експорт²⁰.

Посилення інфляції змусило уряд 22 березня 1860 р. прийняти закон, за яким 18 червня того року було створено низькопробну срібну монету.²¹ Руйнівні наслідки інфляції диктували необхідність стабілізації рубля. Було вирішено збільшити розмінний фонд шляхом укладення зовнішньої позики і поновлення розміну кредитних білетів за зростаючим курсом, щоб поступово довести його до паритету. В 1862 р. узяв уклад зовнішню 5%-ну позику на суму 15 млн фунтів стерлінгів з котрої на посилення заданого фонду пішло 36,4 млн руб. Однак,

розмінний фонд швидко танув. Саме тому у серпні 1863 р. уряд вимушений був зупинити розмін кредитних білетів на золото, а в листопаді — й на срібло²².

У вересні та жовтні 1864 р. кредитні білети падали до 312 франків за 100 руб., тобто, втрачали вже майже 1/4 свого номіналу²³. Пришвидшило темпи інфляції зниження Державним банком також відсотків за внесками в казенні кредитні установи з 4 до 3 у 1857 р. Капітали почали відпливати в акціонерні підприємства й за кордон. Загальна сума відповідних внесків зменшилася з 1276 млн руб. у 1857 р. до 970 млн руб. у 1859 р., а вільна готівка — з 140 млн руб. до 20 млн руб. Щоб задовольнити вкладників, довелося знову здійснити емісію паперових грошей. За два роки (1859–1860 рр.) вартість сума кредитних білетів зросла на 68,4 млн руб.²⁴ Саме через такі заходи відбувся масовий відплив коштів із рахунків фінансових установ.

На думку С. Кауфмана, кредитні білети, які були нерозмінними паперовими грошми протягом 1856–1875 рр., лише зрідка, в найгостріші моменти політичних і економічних труднощів, падали сильніше та й тоді втрачали не більше від 1/3 до 1/2 своєї ціни. Разом із тим після таких падінь вони швидко відновлювали свою вартість, наближаючись до свого номінального рівня, від котрого вони відхилялися на 15–20%. За переконанням дослідника, коли згодом для російсько-турецької війни 1877–1878 рр. обіг кредитних білетів у 1876–1880 рр. збільшився на нові 417 млн руб., то в 1876–1895 рр. курс останніх неминуче мав упасти ще більше і вони повинні були хронічно втрачати значну частину своєї ціни, котра фактично становила 1/3 її. Проте, обертаючись на величезну суму у понад мільярд рублів, кредитні білети в другу половину свого періоду нерозмінності хронічно зберігали все ж таки 2/3 власної номінальної ціни.²⁵

На думку В. Власенка, «Велика грошова буржуазія компенсувала значну частину своїх втрат від знецінення грошового капіталу за допомогою різного роду спекуляцій, участі в промисловості й т. п. Саме тому головний тягар інфляції при кредитних взаємовідносинах лягав на дрібну буржуазію, робітників та селян — вкладників у кредитні установи, а також на платників податків... Поміщики, як експортери хліба і капіталісти-експортери, вибивали на основі падіння вексельного курсу рубля додатковий доход у вигляді експортної премії. Підвищення прибутковості спричинило зростання експорту. Вивіз товарів із Росії зріс з 400,7 млн руб. у 1876 р. до 627,8 млн руб. в 1879 р. Збільшення експорту разом із скороченням імпорту, викликаним введенням митних зборів у золотій валюті й падінням курсу рубля, мало своїм наслідком активізацію торгового балансу, котрий до того тривалий час був пасивним»²⁶. Відплив капіталів з банківського у реальний сектор викликав зростання виробництва. За свідченнями В. Бовикіна, коли на 1 січня 1861 р. в Росії нараховувалося 128 акціонерних підприємств, то у 1893 р. їх кількість зросла в 5 разів, а сума їх капіталів — у 3,7 разів²⁷.

Як же такі перипетії в фінансовій системі імперії відбилися на життєвому рівні населення? З цього приводу В. Власенко стверджував, що, «незважаючи на значне зростання товарних цін, особливо на предмети масового споживання, заробітна плата робітників не була підвищена; вона залишилася на поперед-

ньому, надзвичайно низькому рівні: більша частина робітників, як і до інфляції, отримувала 7–8 руб. на місяць, саме тому реальна зарплата робітників впала».²⁸ Залишимо таке твердження на совісті радянського автора. Врешті-решт, за його часів історикам треба було під тиском нещадних лещат апарату компартійної ідеології якось виживати та друкуватися. А для порівняння наведемо ціни на продукти харчування, котрі в той період сформувалися у підросійській Україні.

Таблиця 4

Ціни на продовольчі товари в Україні у середині XIX ст.²⁹

Назва	Одиниця виміру	Ціна в руб.	Назва	Одиниця виміру	Ціна у руб.
Жито	четверть ³⁰	1,81–2	Буряки	відро ³¹	0,06
Пшениця		3,84–4	Капуста		0,01
Гречка		2,2	Огірки		0,1
Просо		1,42	Хлібне вино		1,74
Горох		2	Сало свине	пуд	3
Ячмінь		1,53	Яловичина		1,1
Картопля		0,82	Сіль		0,6
Віл	шт.	20	Борошно житнє		0,5–0,55
Льоха		1,5	Борошно пшеничне		1,2–1,45
Вівця		2	Мед	0,5 бочки ³²	0,2–0,28
Порося		0,2–0,75	Корова	шт.	30–50
Гусак		0,5	Олія	кварта	0,17
Індичка		0,6	Масло вершкове	фунт	0,17–0,2
Курка		0,2	Хліб пшеничний		0,03

Отже, якщо порівняти місячну заробітну плату робітника з наведеними цінами на продовольство в Україні у середині XIX ст., то побачимо, що на 8 руб. він мав змогу придбати (або, або) 4 вівці, трохи не 5 відер хлібного вина, майже 5 свиней, майже 8 пудів яловичини, майже 3 — сала, 80 відер огірків, 4 четверті гороху, 2 — пшениці, 4 — жита, 8 — картоплі й ін. Врешті-решт, за 3 місячні зарплати робітник міг придбати вола і мати свій гужовий транспорт. За таких умов видається недоречним стверджувати про його важке становище щодо задоволення продуктами харчування. Разом із тим одночасно зі зростанням ролі грошей потреби споживачів поступово змінювалися. Дослідник Т. Веблен стверджував, що «в цей період на перше місце виходить грошовий рівень життя. Він характеризується тим, що домінуючим для людського індивіда стає бажання триматися на рівні загальноприйнятих вимог добропристойності в якості і кількості споживаних товарів. На його думку, рівень вимог є рухливим. Демонстративні марнотратні витрати заради престижу або заради набуття духовного

благополуччя можуть стати більш необхідними, ніж багато інших витрат, котрі покривають «низькі» потреби, потреби у матеріальному достатку або ж лише в засобах для підтримання життя. У таких умовах відмовитися від високого рівня життя або знизити будь-який уже порівняно низький рівень життя надзвичайно важко; правда у першому випадку ми маємо справу з важкістю морального порядку, тоді як у другому, можливо, постраждає матеріальне благополуччя»³³.

Знецінення кредитних білетів у 70–80-х рр. XIX ст. спричинило економічне зростання. Найвищі темпи останнього спостерігались у важкій індустрії Півдня України. Розпочалася засновницька гарячка різного роду акціонерних товариств як у добувній галузі, так і в машинобудуванні й будівництві залізничних мереж. Відповідні компанії у розглядуваний період нерідко отримували прибуток в обсязі 40, 50 та навіть 70% на основний капітал³⁴. Однак це піднесення тривало недовго. Незабаром розпочалася економічна криза. Падіння виробництва у деяких галузях промисловості почалось вже в 1880 р. Криза, котра спричинила депресію, була важкою й затяжною. Скорочення виробництва продовжувалося до 1887 р. Продукція десяти провідних підприємств у 50 губерніях Європейської Росії зменшилася з 503,4 млн руб. у 1882 р. до 426,9 млн руб. у 1886 р., або на 15,2%³⁵. Так, продукція машинобудівної галузі скоротилась з 1880 по 1885 рр. на 31,1%, шкіряної з 1880 по 1886 рр. — на 29,5%, текстильної з 1882 по 1886 рр. — на 25,9%. Дефляція була вигідною фінансовій буржуазії, кредиторам, але йшла врозріз з інтересами поміщиків і промисловців³⁶.

На поглиблення економічної кризи значною мірою вплинуло зовнішньополітичне становище імперії Романових та падіння вексельного курсу рубля на європейських біржах. Відомо, що вексельний курс паперової валюти залежить як від стану платіжного балансу країни, так і від ступеня знецінення грошей. Ці два фактори діяли переважно в бік зниження курсу рубля тому, що рубль знецінювався, а платіжний баланс Росії був пасивним. З 40-річного періоду нестійкого курсу рубля (1854–1893 рр.) 24 роки були відмічені його падінням. Крім того, знецінення паперового рубля відбувалося не плавно і не постійно, а нерівномірно, з перервами, які змінювали підвищення його вартості. Стан платіжного балансу був також не менш нестабільний. Більше того, ці два фактори перший (вартість кредитного рубля) змінювалися паралельно й у різних напрямках, то взаємно підсилюючись, то паралізуючи вплив один одного на курс другого. Внаслідок цього він сильно коливався.

Загалом динаміку грошової маси кредитних білетів імперії Романових можна показати наступною таблицею.

Наведені в таблиці дані свідчать, що всього по 1885 р. Державним банком було вилучено з обороту кредитних білетів на 121,7 млн руб. Разом із тим в обігу їх залишалось кредитних білетів на 906,6 млн руб., тобто грошова маса останніх порівняно з 1152,5 млн руб. на 1 січня 1879 р. зменшилася на 21,4%³⁷.

Таблиця 5

**Обсяг кредитних білетів в обігу Російської імперії
напередодні грошової реформи С.Ю. Вітте³⁸**

На 1 січня	Кількість кредитних білетів в обороті	У тому числі в касах Держбанку	Вилучено кредитних білетів з обігу протягом вказаного року
1879	1188,1	35,6	25,6
1880	1162,5	32,6	29,0
1881	1183,5	48,5	-
1882	1133,5	105,4	-
1883	1133,5	100,3	30,0
1884	1103,5	144,2	30,0
1885	1073,5	173,8	27,1
1886	1046,4	139,8	-
1887	1046,4	105,4	0,1
1888	1046,3	75,1	-
1889	1046,3	73,2	-
1890	1046,3	117,	-

Коливання курсу рубля загострювалося завдяки політичним подіям і біржовій спекуляції. Найбільшого випробування він зазнав у 1888 р. через загострення взаємовідносин між Росією та Німеччиною, що виражалося в розпочатій Бісмарком кампанії по відведенню із своєї країни імперських фондів паперів. У лютому 1888 р. курс рубля впав до найнижчого рівня — 49,98% паритету. Центром спекуляцій на ньому була берлінська біржа. Німеччина в той час займала перше місце у зовнішньоторговельному обороті Росії. Тут, концентрувалися відповідні валютні операції, зокрема комерційні угоди на строк, які широко практикувалися їх учасниками в рублях, котрі намагалися застрахувати себе від втрат, пов'язаних з коливаннями курсу останніх. Крім того, з 80-х рр. XIX ст. Німеччина була головним зовнішнім ринком для розміщення російських цінних паперів. У результаті Берлін перетворився у зовнішній фінансовий центр імперії Романових, зокрема у її валютний. Усе це створювало сприятливий ґрунт на берлінській біржі для спекуляцій на рублі, специфічною особливістю яких було те, що їх об'єктом значною мірою були кредитні білети. Пояснювалося це слабким розвитком кредитної системи країни, внаслідок чого вексельного матеріалу в кредитних рублях було недостатньо і розрахунки часто здійснювалися з допомогою готівкових рублів у кредитних білетах. Через це й спекулянти значною мірою оперували готівковими останніми³⁹.

За переконанням Є. Кауфмана, «...через кредитні білети Росія протягом другої половини XIX ст. втратила капіталу дзвінкою монетою на 800 млн руб. ...»⁴⁰. Більше того, цей автор стверджував, що «...3/4 всіх кредитних білетів, випущених для витрат по Кримській війні, зайняли місце дзвінкою монети, витісненої з обороту...»⁴¹. Отже, на знецінення кредитних рублів Російської імперії в другій половині XIX ст. значною мірою впливали як військові витрати на ведення бойових дій, так і спекуляції на європейському фондовому ринку.

Найбільш цікавий випадок масштабної за розмахом зовнішньої агресивної атаки на цінні папери імперії Романових на фондових біржах Європи відбувся після призначення С. Вітте міністром фінансів у 1893 р. Розраховуючи на нерішучість та некомпетентність нового міністра фінансів Росії, дилери дому Ротшильдів розпочали на паризькій та берлінській біржах гру на зниження курсу кредитного рубля. Крім того, підставою для проведення такої атаки спекулятивного капіталу європейських банків та найбільших дилерів на фінансову систему Російської імперії стало повідомлення про хворобу імператора Олександра III, котрого вважали нерішучим. У відповідь на це, за розпорядженням С. Вітте, на берлінській біржі за два дні Державним банком її було витрачено 30 млн руб. золотом для купівлі в спекулянтів кредитних рублів на певний строк. Вони обійшлися імперській казні у середньому по 2,19 марки за 1 рубль. Коли настав строк завершення угоди, згідно з правилами торгівлі на паризькій та берлінській біржах, від спекулянтів почали вимагати їх готівкою. Ті нечисті на руку дилери й брокери, які намагалися повернути цю авантюру, кинулися на пошуки кредитних білетів. Однак завдяки різкому посиленню попиту курс кредитного рубля зріс з 2,21 до 2,36 марки. Крім того, пропозиція не могла задовольнити попит навіть за цією ціною тому, що ще раніше були запроваджені відповідні заходи, котрі серйозно ускладнювали доставку кредитних білетів із Російської імперії на зовнішні фондові ринки. Результатом стало те, що для виконання своїх зобов'язань спекулянтам не вистачало цих білетів на суму понад 3 млн руб., останніх загрожувало банкрутство. Саме тому вони звернулися через Берлінський біржовий комітет до С. Вітте з проханням продати значний обсяг кредитних білетів, котрі були для них необхідні для виконання своїх зобов'язань. Міністр фінансів Російської імперії дозволив Державному банку продати по 2,34 марки за 1 рубль, тобто зі збитком для спекулянтів у середньому 0,15 марки на кожному рублі (2,34–2,19). При цьому від них брали підписку про те, що вони в подальшому ніколи не будуть спекулювати на курсі рубля. Цією блискавичною та жорсткою операцією було завдано серйозного удару по європейських спекулянтах котрі намагалися серйозно заробити на кредитному рублі. Разом із тим розправа з останніми не сподобалась як капіталістам, так і уряду Німеччини. Преса цієї країни на своїх сторінках розпочала кампанію злобних нападів на С. Вітте, висунувши проти нього безпідставне звинувачення в порушенні торгового договору. До справи навіть спробував долучитися міністр закордонних справ Німеччини, пред'явивши претензію агенту російського Міністерства фінансів у Берліні про незаконність вимоги до дилерів платити за

угодою готівковими рублями. Однак, не зважаючи на жорсткий політичний тиск із боку офіційних кіл цієї країни, операція по боротьбі зі спекуляціями на кредитних білетах Росії послідовно була доведена до кінця⁴². Біржові дилери Берліна й Парижа, зазнавши серйозних фінансових збитків, почали більш обережно і виважено ставитися до операцій із цінними паперами імперії Романових.

Для недопущення спекуляцій кредитними рублями Росії на фондових біржах Європи та інших країн світу у березні 1893 р. вперше в історії царський уряд ввів митний збір на ввезення й вивезення кредитних білетів. Мито було встановлено в обсязі 1 коп. зі 100 руб. Суми до 3000 руб. митом не обкладались. За таємний ввіз і вивіз кредитних білетів закон передбачав штраф в обсязі 25% із прихованої суми⁴³. Звичайно, прийняття таких жорстких заходів значною мірою знизило їх нелегальне ввезення та вивезення. Разом з тим прагнучи до наживи, ділки почали перекидати через кордон значні купюри кредитних рублів, заліплені у сніжки. Проте такі випадки не набули масового характеру, й це не вплинуло на динаміку курсу кредитних білетів на зовнішніх фондових ринках.

Загальну динаміку ввезення і вивезення кредитних рублів Російської імперії можна показати наступною таблицею.

Таблиця 6

Обсяги ввезених та вивезених кредитних білетів Росії в кінці XIX ст.⁴⁴

Роки	Вивезено кредитних білетів за кордон	Ввезено кредитних білетів у Росію	Ввезено більше, ніж ввезено
	(в мільйонах рублів)		
1883 р. (з 1.6 по 31.12)	29,8	33,8	4,0
1894 р.	72,0	85,9	13,9
1895 р.	33,3	47,2	13,9
1896 р. (з 1.1 по 28.9)	22,2	26,0	3,83,8
Всього	157,3	1192,9	35,6

Як видно з даних таблиці, ввіз кредитних рублів постійно перевищував вивіз. Найвищий пік їх ввезення припадав на початок грошової реформи, коли на території Російської імперії було запроваджено золотий монометалізм і розпочато вільний обмін кредитних білетів на золото.

Для уникнення зовнішніх впливів на фінансову систему країни, покращання інвестиційного клімату й стабілізації курсу рубля підготовку до кардинальної грошової реформи шляхом запровадження золотого монометалізму задовго до С.Ю. Вітте почали здійснювати попередні міністри фінансів держави М.Х. Бунге та І. Вишнеградський.

Таблиця 7

Витрати Державного бюджету Російської імперії в кінці XIX ст. (в руб.)⁴⁵

	На звичайні державні витрати	На надзвичайні державні видатки	
		По грошовій реформі	Інші
За 6 років 1881–86 при М.Х. Бунге	4 530 656 538	193 553 221	325 241 402
За 6 років 1887–92 при І. Вишнеградському	5 197 963 160	50 200 522	452 179 849
За 12 років 1881–1892	9 728 619 698	243 753 743	777 421 251
За 8 років 1893–1900	9 981 931 630	670 052 642	1 510 003 043
За 1893–1900 рр.	+253 311 932	+426 298 899	+732 581 792

Як видно з наведених у таблиці даних, Міністерство фінансів Росії здійснювало послідовну політику акумуляції коштів на рахунках Державного банку й казначейства для здійснення грошової реформи протягом найближчих до неї 15 років.

Важливою складовою фінансової системи країни були державні цінні папери, котрі реалізовувались як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринках у вигляді позик Державного банку. Необхідно визнати, що обсяги цих позик становили важливу частку державного боргу й впливали на стабільність грошової системи і купівельну спроможність населення, його добробут.

Таблиця 8

Обсяги позик Державного банку Російської імперії в кінці XIX ст.⁴⁶

Назва позики	Наявна сума позики у млн руб.	Емісійний курс	Фактичні проценти
6%-на золота рента 1883 р.	75,0	95,0	6,32
5%-на золота рента 1884 р.	30,0	88,4	5,66
4%-на золота позика 1889 р. 1-й вип.	187,5	83,5	4,98
4%-на золота позика 1890 р. 2-й вип.	135,0	90,0	4,59
4%-на золота позика 1890 р. 3-й вип.	112,5	91,0	4,32
4%-на золота позика 1890 р. 4-й вип.	15,7	94,0	4,40
3%-на золота позика 1891 р.	112,6	76,2	4,72
4%-на золота позика 1893 р. 5-й вип.	66,8	93,2	4,38
3,5%-на позика 1894 р.	150,0	91,1	3,86
3,5%-на позика 1896 р.	150,0	38,7	3,38

Динаміка обсягів позик Державного банку країни, емісійний курс останніх та величина відсотків по них засвідчують ту закономірність, що їх обсяги позик, котрі реалізовувались як на зовнішньому так і на внутрішньому ринках, поступово зростали. Разом із тим величина процентів за цими позиками поступово,

але неухильно зменшувалася. Таким чином можна стверджувати, що така тенденція приводила до розширення сектора пропозиції державних цінних паперів Росії як на зовнішньому, так і на внутрішньому фондових ринках.

Для успішного проведення грошової реформи С. Вітте здійснив кардинальне реформування доходної частини бюджету Російської імперії з метою забезпечення активного сальдо як зовнішньоторговельного, так і платіжного балансів. Було введено чимало нових податків та відновлено старі котрі колись були відмінені. Так, приміром, «Биржевые ведомости» повідомляли, що «встановлено загальне правило про збір із собак. Міським думам надається право вводити цей податок за наступних умов: збору підлягають усі утримувані у міських межах собаки без різниці порід, за винятком собак іноземних дипломатичних представників, дворових ланцюгових, собак тимчасових мешканців міста (не більше 1 місяця), собак військових і мисливських команд й утримуваних для військової служби в офіцерів. Збір не може перевищувати 3 руб. з собаки на рік. Особливі значки, які свідчать про сплату податку, будуть обов'язково прикріплюватися до ошейника на видному місці. Ці, так би мовити, собачі паспорти будуть переходити до нового власника собаки разом із самою твариною. Собаки без значків будуть знищуватися. У містах де стягнення податку вже дозволено особливими постановами, можуть бути, однак, введені взамін нові законоположення. Дія закону поширюється також на міські поселення, де не введено міське положення 1892 р., не виключаючи губерній Царства Польського»⁴⁷.

Як стверджував В. Власенко, напередодні запровадження грошової реформи С. Вітте з дивовижною швидкістю та поспіхом виробив і представив до Державної ради проекти підвищення всіх акцизів, тобто непрямих податків на предмети споживання (спирт, пиво, тютюн, цукор, гас, сірники), підвищення митних зборів на бавовник, проект нового податку на квартири, нового збору з осіб, які звільнялись від військової повинності, проекти підвищення зборів з міського нерухомого майна і розкладочного промислового збору⁴⁸.

Як же ж відобразилися нові податки на бюджетах рядових споживачів? Наскільки ефективними вони були? Відповідь на ці запитання дають документи. Архівна справа 1895–1896 рр. під колоритною назвою «Дело Волынского губернского распорядительного комитета по делам земского хозяйства о взимании платы с разных лиц за проезд по Житомир-Бердичевскому шоссе и об ответах на ревизию отчетности в киевскую контрольную палату» засвідчував, що чиновники збирали з подорожніх за проїзд по 40 коп. з кожного коня, видаючи відповідну квитанцію, а у шнурову книгу записували, що збирають по 5 коп.⁴⁹ Різницю ці нечисті на руку державні службовці клали до своїх кишень, що спричинило проведення відповідної ревізії і притягнення їх до відповідальності.

Цікаво те, що від сплати шосейного збору звільнялись особи, котрі перебували на державній службі й деякі інші категорії громадян. Справа також зокрема свідчила, що «на основании п.34 инструкции по взысканию шоссевого сбора и предписания Волынского губернского распорядительного комитета от 13 сентября 1894 г. Ростовцев, равно семейство его и прислуга, имеют право на

бесплатный проезд по этому шоссе в пустой телеге или нагруженной домашними вещами проезжая из д. Перлявки в г. Бердичев на 34 версты и по шоссе едет только около 6 верст»⁵⁰. Як видно з архівних документів, плату за проїзд по цьому шосе не була занадто високою, якби не зловживання місцевих чиновників. Разом із тим дивує ефективність цього податку; адже, як засвідчила дана справа «шосейного сбора за 1894 г. по Бердичевско-Житомирскому шоссе поступило больше 13 тыс. руб.»⁵¹.

Загалом, як зазначав В. Власенко, для рядових громадян сукупна сума податків на душу населення у 1881 р. становила 3 руб. 27 коп., а в 1897 р. вона вже досягла 5 руб. 13 коп. на рік. Як свідчать наведені дані, податковий тягар після грошової реформи С. Вітте істотно посилювався. Разом із тим окремі категорії громадян у той же час отримали суттєві відповідні пільги. Так, наприклад, з 1896 р. поземельний податок на поміщиків був знижений на 10 років на 50% та більше⁵². В цьому плані реформатора можна зрозуміти, адже, розширюючи, з одного боку, базу оподаткування, він мусив якимось чином ослабити протести опозиційно налаштованого дворянства, котре терпіло істотні збитки від введення золотого монометалізму. Такою кісткою для нього, щоб воно не виступало проти реформи, й стали такі, свого роду, «податкові канікули».

Крім вищезгаданих заходів по збільшенню наповнення бюджету Російської імперії, міністр запровадив і державну винну монополію. За переконанням Л. Абалкіна, «до числа передумов, покликаних створити міцну фінансову базу для піднесення суспільних продуктивних сил, відноситься й введена Вітте система казенного (державного) продажу спиртних напоїв. Ця частина його програми підлягала різкій критиці за нібито легалізацію торгівлі горілкою й створення «п'яного бюджету». Однак і тут необхідний виважений історичний підхід. По-перше, в Росії пили завжди й пили багато з часів Володимира, який хрестив Русь, та Петра I. По-друге, народне пияцтво обумовлювалось не тими чи іншими діями держави, а загальною ситуацією у країні: голод, бідність, втрата перспективи і руйнування традиційних цінностей неминуче вели до зростання пияцтва в певній частини тогочасного суспільства.

При попередній відкупній системі держава отримувала разовий доход за надання можливості виробництва й продажу спиртних напоїв. При переході до державної монополії у доходи бюджету надходив не одноразовий, а постійний та зростаючий прибуток — податок на прибуток. Протягом 1895–1898 рр. казенний продаж горілки було введено в 35 губерніях, а згодом поширено й на решту районів. У 1897 р., незважаючи на витрати, пов'язані з будівництвом казенних винних складів і крамниць, валовий доход від продажу горілки становив 52 млн руб. У подальшому цей прибуток зростав та до часу відставки Вітте з посади міністра фінансів досяг 365 млн руб. на рік»⁵³.

Вищенаведені факти, що засвідчать як попередні міністри фінансів, так і С. Вітте провели значний обсяг заходів по здійсненню грошової реформи. Разом із тим досить складно робити висновки про те, як ці урядові ініціативи відбилися на асортименті й обсягах споживання рядових громадян. Безперечно, посилювався податковий тиск, значною мірою зросло втручання держави в економічні про-

цеси. Однак головні наслідки для життєвого рівня населення від реалізації грошової реформи відбулися у більш пізній період.

Протягом травня — серпня 1895 р. міністр фінансів дозволив усім казначействам приймати золоту монету за сплату акцизів. Державний банк 24 травня 1895 р. розпочав її купівлю через свої установи, а у восьми конторах та 25 його філіях здійснювався вільний продаж цієї монети. Курс золотої монети спочатку був встановлений у відповідності з біржовою «ціною» на неї і вексельним курсом в обсязі 7 руб. 40 коп. кредитних за на півімперіал. Згодом його було підвищено до 7 руб. 50 коп.⁵⁴

28 грудня 1895 р. С.Вітте виступив у Державній раді з промовою в котрій доводив необхідність реформи та у загальних рисах виклав зміст свого проекту. В березні 1896 р. він увійшов з ним у Комітет фінансів, а в квітні — у Державну раду. Основні положення проекту зводилися до наступного:

1. Десятирубльова золота монета нового карбування, яка містила в собі 1 зол. 78,24 долі чистого золота, являє собою основну монету Росії й законний засіб платежів на необмежену суму. Встановлювалася проба і терпимість до проби і в вазі золотої монети. Золоті монети карбування за законом 1885 р. були обов'язкові до приймання всіх платежів до вилучення їх з обороту в співвідношенні 1 руб.=1 руб.50 коп. у золотій монеті нового карбування.

2. Платіжна сила срібла обмежувалася 50 рублями.

3. Державні кредитні білети мають силу законного платіжного засобу на необмежену суму. Вони включаються у пасив банку. Розмінний фонд передається в розпорядження останнього та включається у його актив. В нього включається також борг казначейства за кредитні білети. Емісія здійснюється Державним банком лише для його комерційних операцій. За рахунок казначейства кредитні білети в подальшому не випускаються. До 1 млрд руб. вони покриваються золотом на 50%, а, випущені зверх цієї суми — повністю рубль за рубль. Державний банк зобов'язаний здійснювати розмін кредитних білетів на золото без обмежень — у Петербурзькій конторі за пред'явленням, в інших конторах і філіях — залежно від наявності його у них.

4. Всі зобов'язання за урядовими й приватними позиками, укладеними в металічних рублях до видання цього закону, залишаються незмінними⁵⁵.

Як видно з вищенаведеного, золото проголошувалося головним платіжним засобом, а срібні монети визначалися лише як допоміжні, розмінні. Разом із тим виникає запитання: якою ж ставала тоді вартість срібних монет? Є. Кауфман про це зазначав так: «З 1894 до 1900 р. срібло було дешевшим за золото в 33,108 раза, а кредитний рубль у той час коштував 17,424 долі чистого золота, або 1/15 імперіала. На кредитні рублі в той час півімперіал коштував 7 руб. 50 коп.; а на срібло той же на півімперіал коштував 10 руб. 68 коп. Відповідно кредитний рубль коштував на 42% дорожче срібного рубля... Срібний рубль коштував 70 коп. кредитного рубля. ...В листопаді 1902 р. срібло знову сильно знизилось у ціні та було в 43,5 раза дешевше золота...»⁵⁶. Як і попередній дослідник, радянський учений В. Власенко стверджував: «У 1899 р. розрив поміж номінальною й дійсною вартістю високопробної срібної монети становив у середньому

28 коп. на 1 руб. Щоб ускладнити поширення підробок срібних монет, у 1899 р. було встановлено митний збір на імпортоване срібло в обсязі 3 руб. з 1 фунта»⁵⁷.

Як засвідчують вищенаведені факти, склалася досить цікава ситуація, коли ті споживачі, котрі мали нагромаджені срібні гроші, втратили у купівельній спроможності порівняно з тими, які мали золоті чи паперові. Більше того, щоб урівноважити грошову систему, Міністерство фінансів чи не єдиний раз в історії, пішло на безпрецедентний захід — обкладання ввізним митом імпорту срібла.

Головним кроком С. Вітте по здійсненню реформи грошового обігу було прийняття закону від 3 січня 1897 р. «Про карбування та випуск в оборот золотих монет»⁵⁸. Наступним його заходом стало погашення державного боргу по кредитним білетам. Обсяги цих виплат у кінці XIX ст. показує така таблиця.

Таблиця 9

**Витрати Державного бюджету по ліквідації державного боргу
Російської імперії по кредитних білетах⁵⁹**

Роки	Витрати в руб.	Роки	Витрати у руб.
1894	1 679 093	1898	75 000 000
1895	147 091 915	1899	50 000 000
1896	76 000 000	1900	50 000 000
1897	256 278 167	Всього	655 049 175

З таблиці видно, що лівова частка виплат із державного бюджету припала на 1896–1897 рр. Згодом, до початку XX ст. ці витрати почали скорочуватися. Разом із тим Державний банк країни поступово здійснював обмін паперових грошей на золото. Загальну динаміку зростання золотих монет Росії в обігу показує така таблиця.

Таблиця 10

**Кількість золотих монет Російської імперії, котрі перебували в обороті
у кінці XIX — на початку XX ст.⁶⁰**

На 1.01	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
Млн руб.	1,5	36,0	147,8	451,4	641,3	683,1	694,2	731,9	774,8	683,6	837,8	641,9	622,4

З таблиці видно, що як населення так й інші учасники ринку, спочатку досить інтенсивно скупали золоті монети. Згодом наступив період стабілізації та насичення, а протягом початку XX ст. зростання золота в обігу відбувалося у періоди господарських криз і політичної нестабільності. В той же час за нормальних умов розвитку економіки кількість золотих грошей в обігу зменшу-

валася. Такі тенденції ще раз підтверджують тезу відомого мислителя XX ст. Дж. М. Кейнса про те, що «...збільшення кількості грошей в обороті не справить ніякого впливу на ціни, доки існує неповна зайнятість хоча б одного фактора виробництва; якщо ж наявною буде їх повна зайнятість, то ціни будуть змінюватись у тій же пропорції, що й кількість грошей»⁶¹.

Наслідком запровадження золотого монометалізму, за переконанням В. Влащенко, стало те, що «...на 1898 р. в російське народне господарство було вкладено іноземного капіталу на суму 1,9 млрд нових рублів. Усе це дає підстави для висновку, що інтереси західноєвропейської буржуазії стали одним із головних факторів, котрий обумовив введення в Росії золотого монометалізму»⁶².

Вищенаведене свідчить, що протягом декількох років імперія Романових переживала бум зовнішніх інвестицій у розвиток своєї економіки. Безперечно, багата сировинна база, дешева робоча сила, стійка фінансова система, заснована на золотому стандарті, сприятливий інвестиційний клімат, а головне — висока норма прибутку стали вирішальними причинами відтоку капіталів із країн Західної Європи в господарську систему Росії. Покращенню життєвого рівня широких верств населення стало те, що відбулося стрімке зростання зайнятості в промисловості; адже приплив значного обсягу капіталовкладень спричинив збільшення кількості робочих місць. Крім того, зростання виробництва зумовило розвиток товарно-грошових відносин та насичення ринку, як продуктами харчування так і товарами першої необхідності та предметами широкого вжитку.

На думку Є. Кауфмана в 1897 р. асигнування на грошову реформу вже були настільки значні, що на їх ґрунті здійснених асигнувань грошову реформу можна було вважати здійсненою. Це мало тому велике значення, що із здійсненням реформи золото перестало представляти іммобілізаційний актив, воно ставало вільною касовою силою, зростання якої вже не представляло ніяких незручностей. У країні, де нерозмінні паперові гроші витісняли і продовжували витісняти з обороту дзвінку монету, його канали обороту наповнені значними і дрібними паперовими грошима, тому що дзвінкої монети немає. Саме тому одним з докорінних чинників успіху грошової реформи та єдиним доказом того, що вона здійснювалася не лише на папері, а й насправді, є реальне надходження дзвінкої монети в канали обігу, здійснення платежів нею, обмін кредитних білетів на золото, погашення державного боргу по кредитних білетах⁶³.

Навіть критично налаштований до самодержавства радянський історик Є. Власенко вимушений був визнати, що «Росія вперше здійснила стабілізацію курсу нестійкої паперової валюти, вдало застосувавши девізну політику і валютну інтервенцію. Девізна політика, як метод впливу на вексельний курс, практикувалася тією чи іншою мірою і раніше багатьма країнами, зокрема й Росією. Але історія не знала до того прикладів, коли таким способом була б досягнута настільки успішна стабілізація курсу паперової валюти, як у Росії в 90-х роках. Їй вдалося витримати відносно стабільний курс паперового рубля протягом майже чотирьох років. Звідси випливає ще одна особливість реформи —

своєрідний рівень девальвації. ... «Росія підігнала не кредитний рубль до золотого, а навпаки, золотий рубль до кредитного рубля. Здійснена в Росії в 1895–1898 рр. стабілізація рубля стала зразком для інших капіталістичних країн»⁶⁴.

У своїх спогадах видатний реформатор, міністр фінансів імперії Романових С. Вітте писав: «Я здійснив реформу так, що населення Росії зовсім і не помітило її нібито нічого, власне, не змінилося... Ціни предметів не змінились, а тому ніяких перетрубацій не відбулося»⁶⁵.

У підсумку даного дослідження хотілося б відзначити наступне.

1. Кінець XIX ст. характеризувався для імперії Романових, у складі якої перебували і українські землі, здійсненням фундаментальної реформи, котра якісно змінила становище російської грошової одиниці як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках та зробила її однією з найбільш стабільних валют світу. Перетворення 1895–1897 рр. стали складовою частиною широкої програми економічних нововведень 90-х років XIX ст., котрі прискорили модернізацію країни і згодом допомогли витримати тотальні потрясіння російсько-японської війни й революції 1905–1907 рр. Реформа відбила гостру потребу держави подолати очевидну архаїчність багатьох основних фінансових структур і в першу чергу рубля. Вона сприяла інтеграції імперії Романових в систему світового ринку. Розвиваючись в руслі світових тенденцій господарського розвитку економіка підросійської України в останній чверті XIX — на початку XX ст. вступила у стадію посилення концентрації капіталу. Цьому сприяло промислове піднесення 90-х рр. XIX ст., яке спостерігалось в переважній більшості розвинених держав того часу. Тоді у народногосподарському комплексі почали займати міцні позиції монопольні об'єднання у вигляді синдикатів, виникло багато акціонерних комерційних банків.

2. Для забезпечення стійкого економічного розвитку вітчизняному підприємству необхідна була стабільна валюта, котра б унеможлилювала знецінення грошових капіталів. Провал спроб зміцнення кредитного рубля в 60–80-ті роки XIX ст. заставив уряд повністю відійти від дефляційної політики, тобто відмовитися від відновлення попередньої купівельної здатності рубля шляхом вилучення з обігу «лишніх» грошей. З початку 80-х років XIX ст. на території Російської імперії почали все частіше лунати заклики до переходу вітчизняної грошової системи на золоту валюту. XIX ст. увійшло в історію світового грошового господарства, як час переходу від біметалічного обернення до золотого монометалізму, більш широко відомого під назвою «золотий стандарт». Під ним розуміється така фінансова система, коли золото офіційно визнається та використовується як єдиного грошового товару і загальний еквіваленту цінностей.

3. Золотомонетний стандарт являв собою класичну форму, при якій в обмеженій кількості карбувалися повноцінні золоті монети не лише для державних організацій, а й приватних осіб, тобто будь-яка людина могла здати на монетний двір золото у вигляді виробів чи в сирому вигляді та отримати відповідні монети за відрахуванням витрат на їх виготовлення. Золоті монети реально циркулювали у внутрішньому грошовому обороті і безперешкодно розмінювалися на

різні замітники — паперові гроші, срібні монети, векселі, банківські чеки та інші зобов'язання за фіксованими цінами. Золоті монети й банкноти вільно, без обмежень вивозилися за кордон і ввозилися назад, що значно спрощувало оплату зовнішньоекономічних угод та сприяло розвитку світової торгівлі.

4. З приходом на посаду міністра фінансів Російської імперії С. Вітте розпочалося здійснення реформи. В досить непростих умовах зовнішньоекономічної фінансової ситуації й за впертої внутрішньої опозиції з боку дворянства і поміщиків міністру вдалося запровадити у країни золотий монометалізм. Введення золотої валюти зміцнило державні фінанси та стимулювало економічний розвиток Росії. На кінець XIX ст. за темпами зростання промислового виробництва імперія Романових обігнала європейські країни. Цьому сприяло широке надходження іноземних інвестицій. Лише за час очолювання Міністерства фінансів С.Ю. Вітте (1893–1903 рр.) їх розмір досяг колосального обсягу — близько 3 млрд. руб. золотом. В умовах економічного піднесення 1890-х рр. реформа посилила розвиток промисловості й залізничного будівництва, що сприяло поліпшенню добробуту широких верств населення зокрема підросійських земель України. Істотних змін зазнав земельний ринок, адже завдяки запровадженню золотого стандарту, кількість угод з купівлі-продажу землі в українських губерніях зросла у сотні разів. Це сприяло товаризації сільськогосподарського виробництва і розвитку промисловості. Крім того, поширення товарно-грошових відносин стимулювало зростання ефективного використання всіх ринкових ресурсів. Головним досягненням запровадження золотого монометалізму стала ліквідація інфляції, адже при вільному обміні паперових грошей на золото темпи зростання цін стали мінімальними.

---

¹ Фридман М., Шварц А. Монетарная история Соединенных Штатов 1867–1960 гг. — К., 2007. — 880 с.

² Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. — К., 1981. — 340 с.

³ Гурьев А. Денежное обращение в России в XIX в. — 1903. — 253 с.; Кауфман Е.Е. Серебряный рубль в России. От его возникновения до конца XIX века. — 1910. — 268 с.; Кашкаров М. Денежное обращение в России. — 1898. — Т. 2. — 481 с.; Вагнер А. Русские бумажные деньги: Исследование народно-экономическое и финансовое: С приложением проекта восстановления металлического обращения: С дополнениями и примечаниями переводчика. — К., 1871. — 416 с.

⁴ Витте С.Ю. Воспоминания. — Т. 1. Царствование Николая II. 2-е изд. — Ленинград, 1924. — XXVIII. — 471 с.

⁵ Дерев'янкін Т.І., Голобуцький В.О., Горбоватий М.Д. Історія народного господарства Української РСР. Т. 1. Економіка досоціалістичних формацій. — К., 1983. — 463 с.; Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР (Дожовтневий період). — К., 1970. — 298 с.

⁶ *Реснт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Монографія. — К., 2011. — С. 7.

⁷ *Власенко В.Е.* Денежная реформа в России 1895–1898 гг. — К., 1949. — 217 с.

⁸ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. — Т. 1. — К., 2011. — 696 с.

⁹ *Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М.* Економічна історія України і світу: Підручник. — К., 1999. — 737 с.; *Прищепя Б.А.* Історичне краєзнавство Волині: Навчальний посібник. — Рівне., 2008. — С. 328.

¹⁰ *Абалкин Л.* Экономические воззрения и государственная деятельность С.Ю. Витте // Вопросы экономики. — 1999. — № 4. — С. 4–26.

¹¹ *Власенко В.Е.* Указ соч. — С. 11.

¹² Там же. — С. 219.

¹³ *Кауфман Е.Е.* Указ соч. — С. 218.

¹⁴ Там же.

¹⁵ *Власенко В.Е.* Указ соч. — С. 72.

¹⁶ Там же. — С. 75.

¹⁷ *Кауфман Е.Е.* Указ. соч. — С. 222; *Власенко В.Е.* Указ соч. — С. 15.

¹⁸ *Кауфман Е.Е.* Указ. соч. — С. 222.

¹⁹ *Власенко В.Е.* Указ. соч. — С. 18.

²⁰ Там же. — С. 15–16.

²¹ *Кауфман Е.Е.* Указ. соч. — С. 222.

²² *Власенко В.Е.* Указ. соч. — С. 19.

²³ *Кауфман Е.Е.* Указ. соч. — С. 223.

²⁴ *Власенко В.Е.* Указ. соч. — С. 20–21.

²⁵ *Кауфман Е.Е.* Указ. соч. — С. 226.

²⁶ *Власенко В.Е.* Указ. соч. — С. 29.

²⁷ *Бовыкин В.И.* Формирование финансового капитала в России конец XIX в. — 1908 г. — Москва, 1984. — С. 106.

²⁸ *Власенко В.Е.* Указ. соч. — С. 29.

²⁹ *Воейков Д., Загоскин В.* Киевская губерния: статистические сведения о распределении землевладений, о ценности имений и о крестьянском деле. — 1867. — С. 69, 53, 529; *Фундуклеев И.* Статистическое описание Киевской губернии. — Ч. II. — 1852. — С. 384; *Киевский листок объявлений.* — 1877. — № 25. — С. 2; *Подольские губернские ведомости.* Отдел второй. — 1860. — № 2 — субота 9 января. — С. 12.

³⁰ 1 четверть для сипучих тіл=0,209909 м куб.=8 гранців=26,24 л / Советский энциклопедический словарь. — Москва, 1981. — С. 1502.

³¹ 1 відро=12,3 л / Там же. — С. 200.

³² 1 бочка=40 відер (491,96 л) / Там же. — С. 164.

³³ *Веблен Т.* Теория праздного класса. — Москва, 1984. — С. 134.

- ³⁴ Власенко В.Е. Указ соч. — С. 30.
- ³⁵ Струмилин С. Промышленные кризисы в России//Проблемы экономики. — 1940. — № 2. — С. 123.
- ³⁶ Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 30.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ Там же. — С. 39.
- ³⁹ Там же. — С. 31–32.
- ⁴⁰ Кауфман Е.Е. Указ. соч. — С. 225.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 92; Абалкин Л. Указ соч. — С. 4–26.
- ⁴³ Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 92.
- ⁴⁴ Там же. — С. 82.
- ⁴⁵ Кауфман Е.Е. Указ. соч. — С. 237.
- ⁴⁶ Власенко В.Е. Указ соч. — С. 69.
- ⁴⁷ Биржевые ведомости. — 1898. — № 2, суббота 10 января. — С. 2.
- ⁴⁸ Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 77–78.
- ⁴⁹ ДАЖО. — Ф. 119. — Оп. 1 доп. — Спр. 172. — Арк. 410.
- ⁵⁰ Там же. — Арк. 398.
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 79–80.
- ⁵³ Абалкин Л. Указ. соч. — С. 4–26.
- ⁵⁴ Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 102.
- ⁵⁵ Абалкин Л. Указ. соч. — С. 4–26; Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 121.
- ⁵⁶ Кауфман Е.Е. Указ. соч. — С. 243, 244.
- ⁵⁷ Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 107.
- ⁵⁸ Кауфман Е.Е. Указ. соч. — С. 254; Власенко В.Е. Указ соч. — С. 158.
- ⁵⁹ Кауфман Е.Е. Указ. соч. — С. 259.
- ⁶⁰ Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 161.
- ⁶¹ Кейнс Дж.М. — Общая теория занятости, процента и денег. — Москва, 1999. — С. 275.
- ⁶² Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 139.
- ⁶³ Кауфман Е.Е. Указ. соч. — С. 265.
- ⁶⁴ Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 186, 188, 189.
- ⁶⁵ Витте С.Ю. Указ. соч. — С. 78.